КЛАСИЧНІ МОВИ. ОКРЕМІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ

УДК 811.124’373:17.023.34]81’42
DOI https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.6/15

Паньків У. Л.
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

КОНЦЕПТ *ЩАСТЯ* У ЛАТИНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена дослідженню лінгвокультурного концепту щастя у мовній картині світу давніх римлян. Класичні (латинська і давньогрецька) мови не тільки репрезентують світові аксіологічну значущість духовних домінант стародавньої цивілізації, але водночас є засобом засвоєння античної культури ментальним світом сучасної людини. Вербальними виразниками ієрархії цінностей людського буття є лінгвокультурні концепти. Особливе місце серед них належить концептові щастя, що пов’язаний як із світосприйняттям індивідуальних носіїв мови, так і з колективним досвідом етносу.

Мета дослідження – визначення семантико-когнітивних особливостей лінгвокультурного концепту щастя в латинській мові. Шляхом суцільної вибірки із репрезентативних лексикографічних джерел нами виявлено основні лексеми-вербалізатори досліджуваного концепту (felicitas, fortuna, res secundae, bonum) та понад дві сотні паремій, що входять до його номінативного поля. Результати проведеного аналізу свідчать, що названі прямі номінації є багатозначними лексемами, які крім значення щастя трактуються тлумачними і перекладними словниками як родючість, успіх, достаток, добро, багатство. Сформований завдяки дослідженню паремійний корпус ілюструє кореляції концепту щастя з іншими телеономними концептами (virtus, fortuna, salus civitatis, tempus, mors, divitiae, amicitia).

Взаємозв’язок концептів felicitas й amicitia заслуговує докладнішого розгляду через особливу актуальність міжособистісних стосунків у сучасному соціальному просторі. Римляни серед іншого розуміли щастя у дружбі як високій моральній цінності, котра виявлялася у спільності життєвих інтересів, взаємній допомозі та довірі, безкорисливості, вірності і відданості. Услід за давньогрецькими філософами, вони часто вважали дружбу найнеобхіднішою потребою життя. Однак дружба як необхідний складник щастя мусить проходити через випробування, бо постійно зберігати ідеальні дружні стосунки здатні лише одиниці.

Дослідження семантико-когнітивних особливостей концепту щастя свідчить про його важливе місце у мовній свідомості римлян та належність до універсальних цінностей, що виявляють при цьому й етнокультурну специфіку поняття.

Ключові слова: *латинська мова, лінгвокультурний концепт, аксіологія, щастя, дружба.*

Постановка проблеми. Формування глобального культурного простору та спрямовані на світову інтеграцію суспільні зміни зумовлюють інтерес сучасних українців до спільної європейської спадщини, котра формувалася під значним впливом античної культури. Духовні домінанти стародавньої цивілізації, репрезентовані світові класичними (латинською і давньогрецькою) мовами, засвоюються ментальним світом сучасної людини. Ієрархія цінностей людського буття вербалізується через лінгвокультурні концепти, серед яких універсальний концепт *щастя*. Він посідав важливе місце у мовній свідомості римлян, виявляючи етнокультурну специфіку поняття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвокультурні концепти у класичних мовах упродовж тривалого часу перебувають у колі наукових зацікавлень мовознавців [4]. Дослідники найчастіше вдаються до аналізу паремійного корпусу латинської і давньогрецької мов, використовуючи для обґрунтованих висновків і узагальнень також інформацію лексикографічних джерел, в яких об’єктивно відображений багатий склад латинської мови. Актуальні для всіх цивілізацій концепти *медицина, здоров’я, хвороба*

розглядали О. Милик та Ю. Скрипник, вказуючи на їх культурно-специфічні особливості у класичних мовах та один із найвищих ціннісних статусів у духовному світі античності. Н. Черненко пропонує науковий аналіз концепту *virtus,* підкреслюючи його важливу роль у формуванні та функціонуванні системі цінностей античного суспільства, особливості перекладу українською та іншими сучасними європейськими мовами. Однак у сучасній лінгвістиці практично відсутні публікації, які б досліджували концепт *щастя* крізь призму його кореляцій з іншими телеономними концептами.

Метою дослідження є визначення семантико-когнітивних особливостей лінгвокультурного концепту *щастя* в латинській мові. Її досягненню сприяє виконання таких завдань: виявити прямі номінації концепту *щастя* у латинській мові; за допомогою семантичного аналізу словникових дефініцій з'ясувати їх поняттєве наповнення; шляхом суцільної вибірки із лексикографічних джерел латинської фразеології сформувати корпус паремій-репрезентантів аналізованого концепту; визначити найчастотніші телеономні концепти-корелянти до концепту *щастя* та їх семантично-когнітивну взаємодію.

Виклад основного матеріалу. Сукупність цінностей і чеснот у суспільстві певного історичного періоду формує узагальнений образ *щастя*. У ньому відображаються як прагнення, настанови і потреби окремої людини, так і світогляд усієї спільноти. Кожна епоха пропонувала свій образ цього феномену, зберігаючи при цьому його універсальні критерії. Зміст досвіду і знань здійснюється, зберігається і відображається завдяки лінгвокультурним концептам. У межах лінгвокогнітивного дослідження опис номінативного поля концепту здійснюється насамперед завдяки виявленню його прямих номінацій, котрими є ключові слова-репрезентанти та їх системні синоніми: *felicitas, fortuna, res secundae, bonum*, що забезпечують вербалізацію поняттєвого наповнення концепту [5; 10; 11; 12]. Лексема *felicitas, atis f* є найбільш уживаною прямою номінацією, котра у Totius Latinitatis Lexicon має дефініцію: *status et condicio ejus, cui res omnes secundae fluunt, bona fortuna, prosperitas, beatitudo* [12, с. 276]. Сучасна філософія визначає такі загальнозначущі умови досягнення щастя: задоволення основних матеріальних потреб; повнота і осмисленість існування людини; спроможність останньої реалізувати власне уявлення про життя в ситуаціях морального вибору; достатній ступінь збіжності актуального стану буття та уявлення про те, яким воно має бути; гармонія внутрішнього світу людини і її зовнішніх стосунків [9, с. 729].

Концептуальний простір *щастя* – це дуже складна, багатогранна, достатньо гнучка і в метафоричному плані невичерпна структура, позбавлена чітких меж, яка відображає національно-світоглядні, почуттєві та логічні компоненти [3, с. 68]. Від моменту свого народження і до завершення життя людина формує своє суб'єктивне ставлення до самої себе, до всіх явищ дійсності і до щастя також [6]. *Non est beatus, esse se qui non putat. – Не є щасливим той, хто сам себе таким не вважає.* На думку римлян, людина сама встановлює критерії свого щастя. Щасливий той, хто задоволений тим, що має: *Non is beatus est, cuius divitiae magnae sunt, sed is, qui sua sorte contentus est. – Не той щасливий, хто має великі багатства, а той, хто задоволений своєю долею*. Зафіксовано і скорочений варіант цього фразеологізму: *Felix, qui sua sorte contentus est. – Щасливий той, хто задоволений своєю долею.*

Римляни вважали, що навіть до найбажаніших обставин життя треба відноситися з пересторогою: *Maximae cuique fortunae minime credendum est. – Чим більше щастя, тим менше йому треба довіряти.* Недовіра і настороженість до сприятливих ситуацій були зумовлені тим, що Фортуна, щасливий збіг обставин сприймалися римлянами як дуже мінливе явище: *Fortuna vitrea est – tum, cum splendet, frangitur (Syrus). – Щастя, немов скло: коли воно блищить, то ламається.* Щасливий час, на відміну від важких часів людського життя, швидко минає: *Tanto brevius omne tempus, quanto felicius est (Plinius– Тим швидше плине час, чим він щасливіший. Est vita misero longa, felici brevis (Syrus). – Нещасливому життя здається довгим, щасливому коротким.*

Благополучні часи неможливо затримати ані назавжди, ані навіть на тривалий час: *Nec vita nec Fortuna propria est hominibus. – Ані життя, ні щастя не дані людям у власність. Errant, qui in prosperis rebus impetus fortunae in omne tempus fugisse re putant (Cicero). – Помиляються ті, які у благополучні часи вважають, що цей прихід щастя назавжди.*

Паремійний корпус, сформований шляхом суцільної вибірки із лексикографічних джерел латинської фразеології [7; 8; 12], ілюструє кореляції концепту *щастя* з іншими концептами: *virtus, fortuna, salus civitatis, tempus, mors, amicitia*, які дослідники вважають телеономними, тобто вищими духовними цінностями, які створюють

для людини етичний ідеал, прагнення до якого створює моральне оправдання її життю [3, с. 68].

Взаємозв'язок концептів *felicitas* й *amicitia* потребує докладнішого розгляду, адже сучасна людина, що переживає не тільки зміну, але й деформацію моделей міждержавних та міжетнічних взаємин, переосмислює також систему міжособистісних відносин. Через взаємодію і спілкування з іншими людьми відбувається соціальне становлення особистості, здобувається соціальний досвід, формується власна система моральних цінностей. *Amicitia, ae f* має значення *дружба*, що визначається філософами як «міжособистісні стосунки, що виникають внаслідок індивідуального вибору, ґрунтуються на спільності духовних інтересів та взаємній прихильності» [9, с. 174]. Її сторичне становлення обумовлене поступовою втратою родинними відносинами статусу абсолютної цінності.

Філософські погляди античних народів не були ідентичними, однак як і грецький філософ Аристотель, римляни вважали дружбу великим благом: *Amicitia magnum bonum est.* Наявність друзів є необхідною умовою задоволеності життям: *Nullius boni sine socio iucunda possessio est. – Без товариша ніяке щастя не тішить*.

На думку римлян, хоч дружні стосунки й несумісні з прагматизмом, успішне і заможне життя приваблює численних друзів: *Felicitas multos amicos habet. – Щастя має багато друзів*. *Felicium multi cognati. – У щасливих багато родичів. Tempore felici multi numerantur amici. – У щасливий час нараховується багато друзів.*

Філософи часто захоплювалися феноменом *дружби,* але, вважаючи егоїзм однією з визначальних рис людини, сумнівалися в її реальній можливості. Попри те, що дружба вважається не поєднуваною зі зрадою, латинські паремії засвідчують непоодинокі випадки важких випробувань людей, від яких відвернулася щаслива доля. *Amicos res secundae parant, adversae probant. – Щастя дає друзів, нещастя їх випробовує. Cum fortuna perit, nullus amicus erit. – Коли зникає щастя, не буде жодного друга.* Постійно зберігати дружні стосунки здатні лише одиниці із тих, кого вважають близькими друзями: *Falsi amici felice vitae tempore praesto sunt, simul atque hiemem fortunae viderunt, devolant omnes. – Удавані друзі у щасливий час життя напохваті, але коли побачать негоду долі, всі розбігаються.*

Несприятливі обставини життя (їх римляни називали *res adversae*, *calamitas, tempora nubila*) часто стають на заваді чужій прихильності та приязні, а ще частіше бідність і скрута відштовхують навіть найближчих. Такі обставини власного життя мав сумну нагоду описати у *Скорботних елегіях* та *Посланнях з Понту* римський поет Публій Овідій Назон. У 8 році н. е. на піку своєї слави і популярності він несподівано був відправлений імператором Августом на заслання у місто Томи (теперішня Констанца, що в Румунії). Причина суворого покарання досі невідома, а сам поет говорив, що єдиною його провиною були *carmen et error (пісня і помилка). Diligitur nemo, nisi cui fortuna secunda est (Ovidius, Ex Ponto, 2.3.23). – Люблять лише того, до кого прихильна доля.* Друзі мають приходити на допомогу не з корисливих мотивів, а навіть на шкоду іноді власним інтересам. Однак останні роки свого життя у вигнанні поет провів самотнім, не дочекавшись підтримки колишніх приятелів:

Donec eris felix, multos numerabis amicos,

Tempora si fuerint nubila, solus eris.(Ovidius, Tristia, I, 9, 5–6).

Поки щасливо живеш, то й рахунку не матимеш друзям,

А спохмурніє твій день – бути самотнім тоді.

Імператор Август не дозволив Овідієві повернутися до Риму, і поет помер у вигнанні після десятилітнього перебування. Очевидно, передбачаючи такий нещасливий хід подій, Овідій писав:

…Scilicet ultima semper

Exspectanda dies homini est dicique beatus.

Ante obitum nemo supremaque funera debet (Ovidius). – Людині завжди слід чекати останнього дня, щоб назватися щасливою. Ніхто не повинен вважатися щасливим до смерті і похоронних обрядів.

Латинські паремії також експонують суголосні з Овідієм думки про швидкоплинність часу і відчуття невблаганної смерті у трактуванні щастя: *Mori est felicis antequam mortem invocet (Syrus) – Щасливий той, хто помер раніше, ніж став просити смерті. Satis est beatus, qui potest cum vult mori. – Щасливим достатньо є той, хто може померти, коли хоче.*

Життя у суспільстві вимагало докладати значних зусиль для досягнення належного майнового рівня, бо він забезпечував римлянам високий соціальний статус, почесті, успішну кар'єру, однак, як свідчать латинські прислів'я, не завжди приносив відчуття щастя: *Non ergo felicem faciunt divitiae. – Багатство не робить щасливим.* Зосередженість на здобуванні матеріальних благ лише втомлює людську душу: *Despice divitias, si vis animo esse*

beatus. – Нехтуй багатством, якщо хочеш бути щасливим душею.

Однак людина не має знецінювати свої здобутки, зневажати результати власної або чужої праці. Вона завжди зобов'язана дбати про належний рівень їх сприйняття і гідне використання матеріальних благ. Такі життєві настанови виявляємо у Сенеки – одного з найвідоміших представників римської філософії.

Magnus ille est, qui fictilibus sic utitur quaemadmodum argento. Nec ille minor est, qui sic argento utitur, quemadmodum fictilibus. Infirmi animi est pati non posse divitias (V, 6). – Великим є той, хто глиняним кухлем послуговується так, мовби він був срібний. Та не менш великим є і той, хто срібним кухлем послуговується так, наче б він був із глини. Над ким бере гору багатство, того вважай слабодухом.

Зіткнувшись із зубожінням близьких, люди часто відмовляються від спільного проходження таких випробувань: *Diffugiunt cadis cum faece siccatis amici (Horatius). – Зникають друзі, коли бочки висушені разом з осадом (до дна).* Підтвердження універсальності такого світосприйняття знаходимо й у фразеології германських народів: *Reichtum zieht Freunde herbei, Armut aber Engel. – Багатство приваблює друзів, а бідність – ангелів. Arme Leute habent keine Freunde. – Бідні люди не мають друзів* [1, с. 5].

Життєві настанови римлян спонукали їх до стійкості і рівноваги духу за будь-яких обставин, бо постійне вдосконалення й успішне долання негараздів приносили відчуття щастя: *Beatior in hoc itinere vivendi, qui paupertate se sublevat, non sub divitiarum onere suspirat (Minucius Felix, Octavius, 36). – На цій дорозі життя щасливішим є той, хто піднімається над убогістю, ніж той, хто зітхає під тягарем багатства.*

Не лише бідність і горе викликають відразу до людини, але й щастя також, стаючи причиною заздрості і ненависті. *Fortuna – comes invidiae. – Щастя супутник заздрості.* Загасити в душі це ганебне почуття важко, далеко не кожен може виграти у такій боротьбі з власними пристрастями, але успішне життя саме сприяє цьому: *Invidiam ferre aut fortis aut felix potest. – Пересилити заздрість може або мужній, або щасливий. Quem est felix vita quae sine odiis transit! – Яким щасливим є той, чиє життя минає без ненависті. Miserrima est Fortuna, quae inimico caret (Syrus). – Щастя, що не має ворога, дуже бідне.*

Щастя, як і багатство, легко можна втратити, воно ніколи не триває вічно: *Nulli est homini perpetuum bonum (Plautus). – У жодної людини нема постійного щастя. Felicitas humana numquam in eodem statu permanent. – Людське щастя ніколи не буває постійним.*

Присутність у житті не тільки друзів, але й доброзичливих людей, також дуже важливі для людини. Латинські паремії – це часто когнітивне відображення щоденного життя, соціальних взаємин між людьми, котрі мусять ділити між собою спільний життєвий територіальний простір, тобто між *сусідами.* Лексикографічні джерела пропонують незначну кількість репрезентантів таких відносин: *Cui bonus est vicinus, felix illusit dies. – У кого хороший сусід, тому засяяв щасливий день. Vicinus bonus ingens bonum. – Хороший сусід – велике благо.* Зауважимо, що через свою етноспецифічність вони експонують універсальність цього ще не дослідженого на матеріалі класичних мов поняття (пор. українські прислів'я: *Знають сусіди твої біди. Близький сусід кращий від далекого брата).*

Висновки. Універсальний лінгвокультурний концепт *щастя* корелює з іншими телеономними концептами, серед яких *virtus, tempus, mors, divitiae, salus civitatis, amicitia.* Різноманітність знакового вираження концепту свідчить не лише про довготривалість його функціонування, але й високу ціннісну значущість для носіїв певної лінгвокультури. Моральні вимоги суспільства невіддільні від життя окремої особистості, тому взаємозв'язок *felicitas/amicitia* ілюструє не тільки індивідуальне світосприйняття давніми римлянами взаємин з іншими людьми, але й відображає колективний досвід етносу.

Список літератури:

1. Башук Н.П. Концепт *Freundschaft/дружба* в німецькій та українській лінгвокультурах. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія, 2019. № 43, том 5. С. 4–7.

2. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.

3. Воронова В. В. Концепт «щастя» як поліпредметний об'єкт наукового дослідження: діахронічний аспект. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку.* 2021. Випуск 37. С. 66–72.

4. Голубовська І.О. Антропологічна лінгвістика і класичні мови: можливості дослідження. Іноземна філологія. 2010. Випуск 122. С. 14–20.

5. Петрова Г. Вс. Латинсько-український словотвірний словник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 880 с.
6. Тофтул М. Г. Етика особистісних стосунків. Вісник Житомирського державного університету. 2014. Випуск 6 (78). Філософські науки. С. 20–23.
7. Цимбалюк Ю. Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами. Вінниця: Нова книга, 2003. 410 с.
8. Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки. Київ: Вища школа, 1990. 436 с.
9. Філософський енциклопедичний словник / за редакцією В. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 751 ст.
10. Doederlein L. Handbuch der lateiniscnen Synonymik. Leipzig, 1849. 274 s.
11. Menge H. Kurzgefasste lateinishe Synonymik fur die obersten Gymnasialklassen. Wolfenbuttel, 1878. 236 s.
12. Totius Latinitatis Lexicon. Opera et studio Aeg. Forcellini et in hac editione post tertiam auctam et emendatam a I. Furlenetto. Prati: Aldianis, 1858–1875.

Pankiv U. L. CONCEPT OF *HAPPINESS* IN THE LATIN LANGUAGE

The article is dedicated to the study of the linguistic and cultural concept of happiness in the language picture of the world of the ancient Romans. The classical (Latin and Ancient Greek) languages do not only represent the axiological significance of the spiritual dominants of ancient civilizations to the world, but at the same time they are considered to be a means of assimilation of ancient culture by the mental world of modern man. The linguistic cultural concepts are the verbal expressions of the hierarchy of values of human existence. The concept of happiness takes a special place among them, it is related both to the worldview of individual speakers of the language and to the collective experience of the ethnic group.

The aim of the study is to determine the semantic and cognitive features of the linguistic and cultural concept of happiness in the Latin language. Carrying out the continuous selection from representative lexicographical sources, we found the main lexemes-verbalizers of the studied concept (felicitas, fortuna, res secundae, bonum) and more than two hundred paremies which are included in its nominative field.

The analysis' results of our research show that the named direct nominations are multi-meaning lexemes, which, in addition to the meaning of happiness, are interpreted by explanatory and translation dictionaries as fertility, success, abundance, goodness, wealth. The paremic corpus which is formed as a result of the research illustrates the correlations of the concept of happiness with other teleonomic concepts (virtus, fortuna, salus civitatis, tempus, mors, divitiae, amicitia).

The interconnection between the concepts of felicitas and amicitia calls for a more detailed consideration due to the particular relevance of interpersonal relations in the modern social space. The Romans perceived happiness, among other things, in friendship as a high moral value, which was manifested in the commonality of life interests, mutual help and trust, selflessness, loyalty and devotion. Following the views of ancient Greek philosophers, they often considered friendship to be the most essential need of life. However, friendship, as an essential component of happiness, must go through trials, because only a few are able to constantly maintain perfect friendships.

The analysis of the semantic-cognitive features of the concept of happiness testifies to its important place in the linguistic consciousness of the Romans and its belonging to universal values, which also reveal the ethnocultural specificity of the concept.

Key words: *Latin language, linguistic and cultural concept, axiology, happiness, friendship.*